

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА МОВНА ПОЛІТИКА В ЕСТОНІЇ

LEGAL STATUS OF NATIONAL MINORITIES AND LANGUAGE POLICY IN ESTONIA

Зінченко О.В., д.і.н., професорка,
 професорка кафедри прав людини та юридичної методології
 Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено висвітленню проблеми правового статусу національних меншин та мовної політики в Естонії. Підкреслюється, що статус національних меншин в Україні виявився одним із руйнівних чинників державності, тому вкрай важливим є звернення до іноземного досвіду вирішення аналогічних питань, насамперед естонського як також раніше окупованою росією територією. В статті проаналізовано відповідні статті та положення Конституції Естонської Республіки, Законів Естонії «Про мову», «Про культурну автономію національної меншини», «Про іноземців», «Про громадянство», Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, Рамкової конвенції про захист національних меншин та інших. В статті наголошується, що членство Естонії в ЄС та НАТО позбавило російську федерацію можливості застосування проти них військової сили з метою повернення до складу росії. Встановлено, що після отримання незалежності Естонії уся її політична діяльність стосовно вирішення проблем правового статусу національних меншин фактично була боротьбою за ліквідацію наслідків радянської окупації 1940–1989 рр. Доведено, що чисельність естонців значно скоротилась під радянською окупацією, тому першочерговим завданням стало формування політичної держави однієї нації.

В статті встановлено, що в Естонії були скасовані усі акти, які дискримінують використання естонської мови, після чого розпочалось ухвалення нових законів, серед яких першим виявився закон про мову 18 січня 1989 р., який мав змінити мовну ієрархію, надавши естонській мові статусу єдиної державної, який називав естонську мову державною, а російську – загальносоюзного спілкування. 54% учасників референдуму 28 червня 1992 р. відмовили у автоматичному набутті громадянства не естонцям, переважну більшість яких складають росіяни. Закон про громадянство Естонії 1995 р. затвердив це рішення позбавивши їх усіх політичних прав і суттєво обмеживши економічні права, визнавши їх «іноземцями». Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини» також наділяє останніх правами для реалізації наданих їм Конституцією прав у галузі культури.

Ключові слова: національні меншини, мовна політика, державна мова, Естонія.

The article is devoted to highlighting the problem of the legal status of national minorities and language policy in Estonia. It is emphasized that the status of national minorities in Ukraine turned out to be one of the destructive factors of statehood, therefore it is extremely important to turn to foreign experience in solving similar issues, primarily Estonian as well as territory previously occupied by Russia. The article analyzes the relevant articles and provisions of the Constitution of the Republic of Estonia, the Laws of Estonia "On Language", "On Cultural Autonomy of National Minorities", "On Foreigners", "On Citizenship", the European Charter of Regional or Minority Languages, the Framework Convention on the Protection of National Minorities and others. The article emphasizes that Estonia's membership in the EU and NATO deprived the Russian Federation of the possibility of using military force against them in order to return to Russia. It was established that after the independence of Estonia, all of its political activities related to solving the problems of the legal status of national minorities were in fact a struggle to eliminate the consequences of the Soviet occupation of 1940–1989. It was proved that the number of Estonians decreased significantly under the Soviet occupation, therefore the primary task was the formation of a political state of one nation. The article states that in Estonia all acts discriminating against the use of the Estonian language were repealed, after which the adoption of new laws began, among which the first was the Language Act of January 18, 1989, which was supposed to change the linguistic hierarchy, giving the Estonian language the status of a single state language, who called the Estonian language the state language, and the Russian language of all-Union communication. 54% of the participants in the referendum on June 28, 1992 refused to automatically acquire citizenship for non-Estonians, the vast majority of whom are Russians. The Estonian Citizenship Act of 1995 confirmed this decision by depriving them of all political rights and severely limiting their economic rights, recognizing them as "foreigners". The Law of Estonia "On Cultural Autonomy of National Minorities" also empowers the latter to exercise the rights granted to them by the Constitution in the field of culture.

Key words: national minorities, language policy, state language, Estonia.

Сьогодні у світі навряд чи знайдеться хоча б одна країна без перебування у ній щонайменшої групи національної меншини. Саме такі обставини обумовили ухвалення цілої низки постанов, які врегульовують їхній правовий статус, що підкреслює велике значення для розвитку внутрішньополітичної і міжнародної ситуації на різних континентах. Особливо гостро постає питання правового статусу національних меншин у Балтійських Республіках. Населення Естонії у період незалежності (1918–1940) було переважно національно гомогенним, про що свідчить наступна статистика: представники титульної нації склали 88,11%. [1, с. 272]. Перепис населення 1989 р. показав, що естонці, з урахуванням соціальних параметрів, певною мірою самі стали меншістю у своїх країнах. У Естонії 87% представників національних меншин проживали у найбільших містах із пропорцією у 53% естонців та 45% російськомовних росіян. [1, с. 275]. На 1989 р. чисельність представників титульної нації становила в Естонії 61,5%. Отже, зі здобуттям незалежності Естонія стикнулася з необхідністю пошуку нових підходів до розв'язання міжнаціональних суперечностей з метою розбудови національної держави. [1, с. 272]. Естонці виявились представниками найменших національних груп, які мають власну державу. Цей чинник поряд із загаль-

ними тенденціями скорочення природного відтворення, а також еміграційними процесами ставив Естонію під загрозу зникнення, що обумовило прийняття нею законів на захист своїх національних інтересів [1, с. 277].

Порушена тема постає надто **актуальною**, оскільки статус національних меншин в Україні виявився одним із руйнівних чинників державності, тому вкрай важливим є звернення до балтійського досвіду вирішення аналогічних питань, насамперед естонського. **Метою статті** складає виявлення особливості ефективного захисту держави від деструктивної діяльності окремих національних меншин України.

Стан дослідження проблеми. Науковці торкалися різних аспектів правового статусу Балтійських республік. С. Попик, О. Туркова, Ю. Войтенко, Т. Гудзь, І. Яковюк, Є. Білоусов, В. Чумак, М. Москалюк досліджували певні політико-правові аспекти діяльності балтійських країн, торкалися питання взаємодії і інтеграції Балтійських країн до Європейського Союзу. До окремих проблем громадянства, національно-культурних автономій у своїх дослідженнях зверталися Лазур Я., Вітман К., Змієнко О., Одинець Є., Палько О. Однак ще не виводили друком праці із всебічним аналізом означеного правового статусу національних меншин та мовної політики в Естонії як під-

ставою такої політики для збереження незалежності держави на тлі сучасної збройної агресії росії проти України та можливої збройної агресії проти інших держав.

Після розвалу СРСР країни Балтії досить швидко вступили до ЄС та НАТО, що убезпечило їх від реальної можливості воєнної агресії з боку східного сусіда. Росія ж у відповідь на це виробила стратегію відносин з Республіками Балтії під назвою «м'якої сили», тобто комплексний інструментарій вирішення зовнішньополітичних задач із опорою на можливості громадянського суспільства, інформаційно-комунікаційні, гуманітарні та інші альтернативні класичній дипломатії методи й технології.

У естонському суспільстві у глобальному масштабі російська стратегія була прийнята як ворожа політика, в політичних рішеннях керівництва країн Балтії відносно мешканців, які підтримують діалог із Росією і працюють у російськомовних ЗМІ, створювався образ «п'ятої полони», «деструктуруючої сили», мета якої полягає у дезорганізації держави. До ресурсів «м'якої сили» відносять діяльність ЗМІ, роботу із співвітчизниками, співпрацю у сфері освіти, культури і спорту й усі методи невоєнного впливу, енергетичну, транзитну залежність; застосування тактики нафтових санкцій, газового шантажу, ізоляції та протидії залученню західних інвестицій в енергетичні проекти. Сюди ж входять корупція і підкуп; вплив через НПО, які є неурядовими лише формально, але фактично управляються напряму або опосередковано російськими властями: пропаганда, маніпулювання громадською свідомістю та управління інформацією через представлених у країні російських ЗМІ: перекручення історії; гіперболізація питання ураження прав людини тощо.

Оформлення правового статусу національних меншин відбувалось в балтійських республіках трьома типами акцій: Основними законами, передбаченими останніми спеціальними актами і приєднанням до міжнародних постанов. Так, згідно ст. 50 Конституції Естонії 1992 року «Національні меншини мають право створювати в інтересах національної культури самоврядні установи на умовах і в порядку, встановлених Законом про культурну автономію національних меншин» [2, ст. 50]. Стаття 51 проголошує, що «в регіонах, де не менше половини постійних мешканців відносяться до національної меншини, кожен має право отримати відповіді від державних установ, місцевих самоврядувань та посадових осіб...на мові цієї меншини» [2]. Стаття 52 декларує, що діловодство в державних установах та місцевих самоврядуваннях здійснюється естонською мовою. «У регіонах, де естонська мова не є мовою більшості населення, місцеві самоврядування можуть в установленому законом обсязі і порядку здійснювати внутрішнє діловодство мовою більшості постійного населення цього району. Використання іноземних мов, у тому числі мов національних меншин, у державних установах та в процесі судового й досудового слідства встановлюється законом» [2].

Влада Естонії враховувала постанови міжнародних організацій. Так, вона визнавала задекларовані Європейською Хартією регіональних мов необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження; сприяння використанню регіональних мов або мов меншин, в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті і/або заохочення такого використання; сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як однієї з цілей освіти і професійної підготовки, яка надається в їхніх країнах, а також заохочувати засоби масової інформації до досягнення такої цілі [3]. Таким же чином естонці сповнені рішучості прагнути до забезпечення ефективного захисту національних меншин, їх прав і свобод ухваленням раціонального законодавства і відповідної державної політики [4].

У той же час Консультативний комітет по рамочній конвенції заявляє, що в Естонії загальна система законодавства щодо національних меншин залишається переважно без змін, особливо Закону «Про культурну автономію національних меншин», який у цілому оцінюється як неефективний і непрактичний. Число осіб без громадянства – 150 536 – також залишається занадто високим [5, п. 10].

Уся політична діяльність стосовно вирішення проблем правового статусу національних меншин Естонії після отримання нею незалежності фактично була боротьбою за ліквідацію наслідків радянської окупації 1940–1989 рр. В цілому вона передбачала формування політичної держави однієї нації – естонців. Національна політика СРСР якраз і полягала у намаганні руйнування естонської мови і заміщення естонців російськомовним складом. Титульний етнос постійно скорочувався від 97,3% до 1940 р. до 61,5% у 1989 р. [6, с. 56]. Панувало пригнічення естонців, у той час як росіяни процвітали. Частина населення, яка називала російську мову рідною, становила 78,4%. За висловом К.Вітмана, «ситуація набувала катастрофічних обрисів... Така мовна політика мала нищівні наслідки для титульної нації» [6, с. 57–58]. Після отримання незалежності естонці почали чинити опір Москві, оскільки зрозуміли, що саме мовна політика складає фундамент відновлення Естонії, який руйнувався після 1940 р. Почалися зміни мовної ієрархії та повернення естонській мові єдиної державної. У серпні 1990 р. були скасовані усі акти, які дискримінують використання естонської мови і розпочалося ухвалення нових законів.

Першим виявився Закон Про мову 18 січня 1989 р., який мав змінити мовну ієрархію в Естонії, надавши естонській мові статусу єдиної державної [6, с. 59]. У мовному законі 1989 р. було сказано, що надання будь-якій мові статусу державної створює надійну основу для збереження і розвитку народу-носія цієї мови та його культури. Він називав естонську мову державною, а російську – загальносоюзного спілкування [7]. Закон про мову запровадив право спілкування на всій території Естонії рідною мовою [2, ст. 4; 6, с. 62]. Він постановляв, що державною мовою є естонська. Згідно з Законом, кожному забезпечувалося право користування естонською мовою. Російська мова, відповідно до Закону 1989 року, розглядалася як найуживаніша після естонської – рідної мови і як мова загальносоюзного спілкування. Закон визнавав право громадян усіх національностей на розвиток їхньої рідної мови і культури.

Мовою діловодства було визнано естонську мову. Закон про мову постановляв, що ЕРСР забезпечує пріоритет розвитку естонської культури, водночас підтримує культурну діяльність інших національних меншин [7].

Закон 1989 року втратив свою силу 1 квітня 1995 року, коли вступив у дію новий Закон Естонії Про мову [8]. Діючий Закон 2011 р. постановляє, що державна мова Естонії – естонська мова, будь-яка інша мова є іноземною [8; 7]. Мовний критерій замінив критерій етнічної належності, що вважалось запорукою національного відродження [6, с. 59]. Конституція проголошує Естонію національною державою (державою-нацією), політично унітарну [2, ст. 2]. Конституція проголошувала створення етнічних автономій, яких вимагала російськомовна меншина, антиконституційними [2, ст. 2]. «Мовна політика, – наголошує К. Вітман, – мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців» і впроваджувалась за допомогою понад 400 законодавчих актів, Основним законом та безліччю нормативних документів [6, с. 61].

Питання правового статусу національних меншин вирішувалось законами про їх громадянство, мову та самоврядування. Естонський Закон Про громадянство наділив більшу частину представників не титульної нації Естонії статусом негромадян, тим самим позбавивши їх усіх політичних прав і суттєво обмеживши економічні права

[9, ст. 21]. Лише особи, що були громадянами Естонії до 1940 р. разом із їхніми нащадками, визнавались громадянами, яких було біля 62% [6, с. 60].

Негромадяни Естонії, або апатриди, отримали назву «сірих паспортів», апатридів [10, с. 94]. В Естонії питання про надання статусу громадянина особам, переважно російського походження, що емігрували на територію країни за часів радянської окупації, було винесено на національний референдум. 28 червня 1992 р. 54% тим, хто взяв участь у голосуванні, відмовили у автоматичному набутті громадянства неестонцям [1, с. 276]. Така політика естонського уряду, основні позиції національної політики якого було згодом затверджено у Законі про іноземців 1993 р., насторожила на гостру реакцію російської меншини. Як доказ необхідності враховувати їхні інтереси, 16–17 липня 1993 р. у м. Нарва було проведено референдум щодо їх автономії. Ця подія, хоч і не справила якогось визначного впливу на подальшу політику Естонської Республіки, вказала на потенційну загрозу для новоствореної держави [1, с. 276]. Низка законів була переглянута, у тому числі Закон про іноземців [11], Закон про місцеві вибори, було сформовано круглий стіл для представників національних меншин при президентові Естонської Республіки тощо. Національною мовою було визначено естонську, усім іншим мовам було надано статусу «іноземної» [1, с. 276–277].

Конституція гарантує етнічним меншинам «право з метою збереження їх національної культури формувати органи місцевого самоврядування згідно з порядком, встановленим Законом про культурну автономію національних меншин» 1993 р. [2, ст. 50; 6, с. 63]. У спеціальному Законі Естонії більш детально регламентовано правові засади діяльності національно-культурної автономії національних меншин. Так, згідно ст. 1 Закону Естонії «Про культурну автономію національної меншини» під культурною автономією національних меншин розуміють «право осіб, які належать до національних меншин, утворити культурне самоврядування для здійснення наданих їм Конституцією прав у галузі культури». Таке культурне самоврядування національних меншин можуть утворювати особи чисельністю більш ніж 3000 осіб. Згідно ст. 5 даного Закону Основними цілями культурного самоврядування національних меншин є: організація навчання на рідній мові та нагляд за використанням майна, призначеного для цього. Освіта та організація діяльності установ культури національних меншин, а також організація національних культурних заходів. Заснування фондів, стипендій та премій для розвитку культури та народної освіти національної меншини, надання зазначених стипендій та премій [12, ст. 2, 4, 5].

Заперечення статусу Естонії як спадкоємця СРСР дозволяли апелювати до державотворчих процесів довоєнного часу, трактування радянського періоду як окупації і, відповідно, відмову визнати значну частину переважно російськомовного населення громадянами Естонії. Таким чином, значна частина населення країни, яка емігрувала у радянський період, вважалась нелегальними поселенцями, визначення прав яких тепер стало політичним викликом для національного уряду. Законодавчий процес урегулювання цих дражливих питань стосувався трьох головних сфер: питання громадянства, мови та освіти. Закон 1993 р. зберіг право на культурне самоуправління лише за громадянами Естонської Республіки (що автоматично позбавляє права, наприклад, брати участь у виборах до національних самоуправств близько 60% росіян [1, с. 278].

Існувала недосконалість Закону про культурну автономію національних спільнот від 1993 р. Необхідні законодавчі акти для створення автономій були прийняті лише у 2003 р. (у жовтні 1996 р. було прийнято «Порядок утворення та використання національних списків

національних меншин», а у травні 2003 р. «Положення про вибори у раду з питань культури національної меншини»). Потреба у доопрацюванні закону відповідно до вимог часу, що було визначено, наприклад, Консультативним комітетом з питань Рамкової Конвенції про захист національних меншин 2001 р. [1, с. 280; 5]. Явним доказом відсталості Закону 1993 р. була його ексклюзивність, що гарантувало можливість реалізації культурних прав та повноцінну участь у житті національних спільнот лише для громадян Республіки Естонія. Це, у поєднанні із конфліктом навколо питання громадянства на початку 1990-х р., а також жорсткими процедурами набуття цього статусу, позбавляло більшість представників національних спільнот впливу на формування державної політики у національному питанні. Уперше про наміри створення автономії російської меншини було оголошено у 1996 р., але через брак механізмів та законодавчих актів намір залишився суто декларативним [1, с. 280]. У 2006 р. було оголошено про намір створення російської культурної автономії та надіслано заявку до Міністерства культури щодо дозволу формувати списки російської меншини з подальшим проведенням виборів до Ради самоуправління. Замість надання такого права, естонські урядовці розпочали довготривалу переписку із представниками ініціативної групи з вимогами уточнення наданої інформації. Тим часом, внаслідок виборів у 2007 р. Російська Партія Естонії, політична сила, яка виступала за утворення автономії, набрала всього 0,2% голосів (1084 голоси), що стало доказом реальної підтримки російського вектора серед естонських громадян. Таким чином, російська меншина, найчисельніша меншина в Естонії, так і не змогла подолати усі юридичні бар'єри для формування своєї спільноти. Отже, Закон про культурну автономію національних меншин не виконав тієї функції, яка була у нього закладена, а саме – не сприяв активізації національного життя в республіці. Понад те, його декларативність уповні виявилася у неспроможності естонського уряду знайти баланс між політикою на зміцнення національної держави на основі концепції етнічної демократії та прагненням дотримуватися демократичних процедур гарантії прав вільного розвитку національних спільнот. Як результат, «правовий зміст культурної автономії не відповідав покладеному на неї надіям та не виправдовував ані передбачені законом преференції, ані обмеження» [1, с. 281].

Від 30 до 40% населення Естонії належать до національних меншин, переважну більшість яких складають росіяни. Щодо правового статусу перспектива є ще більш ускладненою: частина таких людей є громадянами, решта ж потрапляє до інших категорій. В Естонії, наприклад, згідно із чинним законодавством, вони визнані «іноземцями» [10, с. 95]. Найбільшого успіху у запровадженні цього інституту національно-культурного самовизначення меншин на пострадянському просторі досягла саме Естонія [13, с. 566]. Європейські науковці схвально оцінюють законодавчу базу національно-культурної автономії, ставлячи у приклад іншим країнам» [13, с. 566]. Закон 1993 р. відповідає дискримінаційній моделі етнонаціональної політики, яка проводилась Естонією в 1990-ті рр. Попри велику роль держави у формуванні та діяльності національно-культурних автономій російська етнонаціональна політика не концентрується на загрозі з боку ймовірного національно-культурного самовизначення меншин. Тоді як для етнонаціональної політики Естонії ця загроза стала наріжним каменем формування дискримінаційної моделі ставлення до меншин, [13, с. 572]. Отже, констатував Палько, що незважаючи на ряд недоліків та труднощів із впровадженням Закону Про культурну автономію в межах Естонської Республіки, «варто зауважити, що жодна інша з республік Балтії не спромоглася на законодавчому рівні забезпечити механізм реалізації інтересів та прав національних меншин» [1, с. 281].

Висновки. Перебування Естонії у складі СРСР після 1940 р. нанесло їй відчутних етнічних і культурних збитків. Отримання після розпаду Радянського Союзу незалежності дало цій державі змогу вступити до ЄС та НАТО, що забезпечило її від військової агресії зі Сходу. За таких обставин російська федерація виробила стратегію впливу на Республіку під назвою «м'якої сили». У суспільствах прибалтійських країн і у глобальному масштабі російська стратегія була сприйнята як ворожа політика, мета якої полягає у дезорганізації держав, постає лише у ролі прелюдії перед застосуванням «жорсткої сили», «маніпулятивної сили», яка використовує культурні, гуманітарні та економічні інструменти для досягнення політичних цілей та набуття впливу над партнерами в Естонії, привід здійснювати тиск на населення, спрямований на дестабілізацію ситуації в країнах і досягнення свого впливу не тільки в інформаційній сфері, але і в цілому у внутрішній політиці держави.

Після отримання незалежності Естонії уся її політична діяльність стосовно вирішення проблем правового статусу національних меншин фактично була боротьбою за ліквідацію наслідків радянської окупації 1940–1989 рр.

В цілому вона передбачала формування політичної держави однієї нації – естонців, чисельність яких значно скоротилась під радянською окупацією. В Естонії першим виявився закон про мову 18 січня 1989 р., який мав змінити мовну ієрархію, надавши естонській мові статусу єдиної державної. У мовному законі 1989 р. сказано, що надання будь-якій мові статусу державної створює надійну основу для збереження і розвитку народу-носія цієї мови та його культури. Він називав естонську мову державною, а російську – загальносоюзного спілкування. 54% учасників референдуму 28 червня 1992 р. відмовили у автоматичному набутті громадянства неестонцям. переважну більшість яких складають росіяни. Закон про громадянство Естонії 1995 р. затвердив це рішення позбавивши їх усіх політичних прав і суттєво обмеживши економічні права, визнавши їх «іноземцями». Закон Естонії «Про культурну автономію національної меншини» також наділяє останніх правами для реалізації наданих їм Конституцією прав у галузі культури. Членство Естонії в ЄС та НАТО позбавило російську федерацію можливості застосування проти них військової сили з метою повернення до складу росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Палько О. Історичний досвід реалізації принципу національно-культурної автономії в Естонії. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2013. Вип. 4 (66). С. 271–282.
2. The Constitution of the Republic of Estonia. *WIPO*. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/16439> (дата звернення: 26.06.2024).
3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5 листопада 1992 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 26.06.2024).
4. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 20.06.2024).
5. Advisory committee on the framework convention for the protection of national minorities. Second Opinion on Estonia adopted on 24 February 2005, Strasbourg, 22 July 2005. ACFE/INF/OP/II (2005) 001. *COUNCIL OF EUROPE*. URL: <https://rm.coe.int/168008c175> (дата звернення: 26.06.2024).
6. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 55–64.
7. Одинець Є. Мовна політика Естонської Республіки. *Слово Просвіти*. 2000. Червень. Ч. 6 (72). С. 3.
8. Estonia: Law of 1995 on Language. *UNHCR the UN Refugee Agency*. URL: [https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1995/en/91381#:~:text=§1.&text=\(1\)%20The%20state%20language%20of,the%20Government%20of%20the%20Republic](https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1995/en/91381#:~:text=§1.&text=(1)%20The%20state%20language%20of,the%20Government%20of%20the%20Republic) (дата звернення: 26.06.2024).
9. Estonia: Citizenship Act Passed 19 January 1995. *Legaltext.ee*. URL: https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2009-02/docl_7493_669035607.pdf (дата звернення: 26.06.2024).
10. Змієнко О.О. Історично-правовий аналіз захисту прав людини категорії «негромадянин» та оцінка юридичного феномена цього поняття на прикладі пострадянських Латвії та Естонії. *Альманах міжнародного права*. 2015. Вип. 7. С. 92–98.
11. Estonia: Aliens Act of 2009. *UNHCR the UN Refugee Agency*. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2009/en/147181> (дата звернення: 26.06.2024).
12. Estonia: Law of 1993 on Cultural Autonomy for National Minorities/ *UNHCR the UN Refugee Agency*. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1993/en/14254> (дата звернення: 26.06.2024).
13. Вітман К.М. Порівняльний аналіз інститутів національно-культурної автономії та досвіду їх впровадження в Росії та Естонії. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 565–572.